

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi / Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 6, Sayı 16, Kasım 2019 / Volume 6, Issue 16, November 2019

**KARADENİZ'DE BİR OSMANLI MADEN YERLEŞKESİ: KAB-I MADEN
KAZASI (1264-1856)**
*A Diggers' Settlement in The South Black Sea: The Town of "Kab-ı Maden"
(Melting Pot) (1264-1856)*

Makale Türü/Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 30.05.2019
Kabul Tarihi/Accepted Date : 05.08.2019
Sayfa/Pages : 515-533
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2019.140>

M. YAVUZ ERLER

(Prof. Dr.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun /
Türkiye, e-mail: myerler@omu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4991-9902>

M. SELÇUK ÖZKAN

(Öğr. Gör.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba Ticaret Borsası MYO, Samsun / Türkiye, e-
mail: msozkanx@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0479-8008>

Atf/Citation

Erler, M. Yavuz-Özkan, M. Selçuk, "Karadeniz'de Bir Osmanlı Maden Yerleşkesi: Kab-ı Maden Kazası (1264-1856)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 6/16, 2019, s. 515-533.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 6, Sayı 16, Kasım 2019.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 6, Issue 16, November 2019.

ISSN: 2148-5704

KARADENİZ'DE BİR OSMANLI MADEN YERLEŞKESİ: KAB-I MADEN KAZASI (1264-1856)*

*A Diggers' Settlement in The South Black Sea: The Town of "Kab-ı Maden" (Melting Pot)
(1264-1856)*

M. Yavuz ERLER, M. Selçuk ÖZKAN

Öz: Samsun kırsalında bir eşkıya gurubu tarafından keşfedilen altın madeni yörenin kaderini değiştirmiştir. Mert Irmağı'nın doğu yakasında yer alan arazilerde nodül hâlinde tespit edilen altın madeni işlenerek Kırım yöresinde piyasaya sürülmüştür. Rusya Çarlığı bu durumu Osmanlı makamlarına rapor etmiş ve tedbir alınmasını talep etmiştir. Samsun kırsalındaki eşkıya takibi sonrasında eşkıyaya mali kaynak oluşturan altın madeni incelenmiş ve işletmeye değer bulunmuştur. Ceb-i Hümayun Hazinesine bağlanan işletme doğrudan Trabzon Valisi tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Altın madeni nedeniyle de Samsun, Sivas vilayetinden alınarak Trabzon'a bağlanmış ve yöredeki altın madeni 1856 yılına kadar işletilmiştir. Madenle birlikte oluşturulan yeni yerleşim mekânı ve yöredeki sosyal, demografik ve ekonomik değişimler çalışmada arşiv kaynakları ile değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rusya, Altın, Eşkıya, Samsun, Maden Kabı

Abstract: Golden nodules, discovered by a bandit group in the vicinity of Samsun drastically changed the fate of the district. A golden nodules, scattered all around the Mert River of the eastern side of the Samsun were extracted from the area and engraved to mint fake Ottoman coins and introduced in to the Crimean markets of the Russia. Russia demanded to stop this illegal forgery and urged the Ottoman administration to solve the problem. Ottoman administration executed the bandit affair and found out that the golden ore has beneficiary to operate. The new founded golden ore tied to Sultan's private treasury and administered by Trabzon governors. Therefore the Samsun district extracted from the Sivas Province and added in to Trabzon Province and the golden ore in the district had been operated till 1856. Alongside with the golden ore, the territorial demographic changes, social and economic welfare are all scrutinized in this study with the help of the archival sources.

Keywords: Ottoman, Russia, Golden, Bandit, Samsun, Melting Pot

Giriş

Samsun kırsalında bir eşkıya gurubu tarafından keşfedilen altın madeni, yörenin kaderini değiştirecek oranda sosyal, ekonomik ve iktisadi gelişmelere sebep olmuştur. Mert Irmağı'nın doğu yakasında yer alan arazilerde yumrucuklar hâlinde tespit edilen bu maden, ilk defa Niksarlı Küçük Ali adlı eşkıya ve çetesi tarafından işlenerek Kırım yöresinde piyasaya sürülmüştür. Rusya Çarlığı bu durumu Osmanlı makamlarına rapor etmiş ve tedbir alınmasını talep etmiştir. Eşkıya takibi sonrasında eşkıyaya mali kaynak oluşturan altın madeni incelenmiş ve işletmeye değer bulunmuştur. Sultana ait bulunan Ceb-i Hümayun Hazinesine bağlanan işletme doğrudan Trabzon vilayetince sevk ve idare edilmiştir. Trabzon vilayeti aynı zamanda Gümüşhane mıntıkasındaki maden işletmeciliğini de tasarrufunda bulundurduğundan idari anlamda böyle bir taksimata gidildiği düşünülmektedir. Daha sonra Samsun, Sivas vilayetinden alınarak Trabzon'a bağlanmış ve yöredeki altın madeni 1856 yılına kadar işletilmiştir. Madenin işletilmesi amacıyla diğer maden sahalarında bulunan madenci reaya Devgiriş ve civarına sevk

* Bu çalışma, Tekkeköy Belediyesi için hazırlanan *Dünden Bugüne Tekkeköy Tarihi* kitabının III. cildinde yer alan ve M. Yavuz Erler tarafından hazırlanan kitap bölümünün geliştirilmiş hâlidir.

edilmiştir. Bu durum yöredeki Hristiyan nüfusun artışına zemin hazırlamıştır. Malatya, Elâzığ, Sivas, Tokat, Gümüşhacıköy ve Amasya gibi bölgelerde yer alan maden işletmelerinden Kab-ı Maden (Tekkeköy) yöresine intikal eden Hristiyanlar bu maden sahalarındaki diğer Hristiyan gruplarla ilişkilerini sürdürmüş ve Samsun'la irtibatlarını sağlamışlardır.

Çalışma sahamız olarak belirlenen Maden Kabı kazasının Osmanlı hâkimiyetine coğrafi açıdan kesin olarak ne zaman geçtiği bilinmemekle birlikte Samsun kırsalında yer alan bugünkü Tekkeköy¹ arazisinin bölgesel savaş beylerinden olan Cüneyd Bey ile gerçekleştirilen mücadele sonrasında Osmanlı idaresi altına girdiği düşünülmektedir. Gerçekte yörenin Türk hâkimiyetine geçişini Eretna Devleti sağlamıştır. 1285 yılında Ceneviz kolonisinin sahip olduğu Kalyon Burnu, Esentepe-Toroman Tepe arasındaki antik Amisos bölgesinin dışında kalan bütün Samsun ve kırsalının Eretna Devleti'nin hâkimiyeti altına girdiği bilinir.² Bugünkü Saathane ve Kuyumcular Çarşısı'nda yer alan ve Eretna Devleti tarafından inşa ve tesis edilen kalenin de bu mücadele ile birlikte 1420 yılı itibarıyla Osmanlı hâkimiyeti altına alındığı tasavvur edilebilir.³ Kuyumcular çarşısında yer alan Kale Kapısı Cami kitabesinde yer alan tarih ve ibareler Eretna Devleti'nin Müslüman Samsun üzerindeki öncü varlığının bariz delilidir.⁴ Sahadaki mevcut verilerden de anlaşılacağı üzere Tekkeköy'ün de içinde bulunduğu coğrafi alan Osmanlı Devleti'nden çok daha önceleri Türk menşeli devletlerin kontrolü altına girmiş ve Danişmend Devleti'nden başlayarak Eretna ve Candaroğulları'nın devamı olan İsfendiyaroğulları Beyliği'ne kadar Moğol ve Türk menşeli devletlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. İslam'ın varlığını sembolize eden camiler ve bunlara ait gerek vakfiye gerekse kitabeler, yöredeki Osmanlı öncesi Türk-İslam varlığına dair somut kanıtlar sunar.⁵ Her ne kadar ahşap mescit ve camilerin Samsun kırsalındaki yerleşkeler bünyesinde varlığı söz konusuysa da buralarda kullanılan ahşap yapı malzemelerinin bir başka bina enkazından getirilmiş olma ihtimali nedeniyle tarihlendirilmeleri şaibelidir. Bu türden eserlerde yer alan ahşap yapı malzemesinin fetih esnasında (ya da sonrasında bölgede bulunan “asar-ı atikadan” kale, kilise, şato, manastır ya da konaklarda kullanılan taş ve özellikle de ahşap yapı malzemesinin) kullanılmış olma ihtimali bir hayli yüksektir. Bölgenin bataklık yapısı ve taş kaynaklarının yeterli olmaması daha önce inşası yapılan yapıların yeni yerleşim birimleri oluşturulurken kullanılmış olma ihtimalini kuvvetlendirir. Örneğin Samsun kent merkezi 1869 yılındaki büyük yangında⁶ tahrip olmuş ve kent yeniden yapılandırılırken Eretna devrinden kalan Kuyumcular Çarşısı'nda var olan kaleden, Esentepe üzerinde yer alan antik Amisos Harabeleri'nin de bulunduğu kaleden ve şehir harabelerinden sökülen taşlar kullanılmıştır.⁷ Bunun gerekçesi olarak da yörede taşın ve ahşap yapı malzemesinin teminindeki güçlük ve pahalılık öne sürülmüştür. Günümüzde kırsal

¹ Osmanlı devrinde bu bölgenin adı “Kab-ı Maden” ya da “Maden Kabı” olarak adlandırılır.

² Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments And Topography of the Pontus*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, C. 1, Washington 1987, s. 93.

³ Esentepe'de Antik Amisos üzerinde yer alan ve Cenevizlilerden zapt edilen Kale Kitabesi; Hicri 823 tarihine (Miladi 1420) haizdir. Kale Kitabesi'nde şu ifadeler yer alır: “Ümira bi- tahribi kalatil efrenci fi eyyami devletis sultanil azami melikil guzati ve / El mücahidin kâmil keferati vel müşrikine Sultan Muhammed bin / Beyazid Han halledallahu memleketehu alâ yedeyil emiril kebir zeynil hac vel hameyn / Timurtaş Bey dame devletuhu ma bade ahrakaha'llahu Teala fi seneti selasin ve işrine ve semanimayeh / Femen evha ve esa bi-imaratiha fe aleyhi la netüllahi vel melaike ven nasi ecmaine. Bkz. Abdülhamit Tüfekçioğlu-Ali Boran, “Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 28, Ankara 2004, s. 284-90.

⁴ Kale Kapısı Cami Kitabesi: 1. Ammare Haza el mescid-ül mübarek fi eyyam-ül devlet 2. Es-Sultan-ül azam Ebu Said Han Halid-Allahu 3. Sultanehu fi zemani Noyan Timurtaş azze nasrehu 4. Ezafül Ubeyd evhad Mahmud ül Mevlevi sene selase ve işrin sebami. 723 Hicri (Miladi 1323) yılına tekabül etmektedir. Bkz. Mehmet Yavuz Erler, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Karadeniz Sahil Kalelerinin Yöre Sosyo-Ekonomik Yapısına Katkıları”, *XVII. CIEPO Sempozyumu Bildirileri (18-23 Eylül 2006)*, KTÜ Yay., Trabzon 2011, s. 780.

⁵ Ali Emre İşlek, “Mosques”, *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/3-3-3/>

⁶ 1869 yangını için bkz. Mehmet Yavuz Erler, “Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. 1, Trabzon 2007, s. 541-81.

⁷ “...Çünkü Samsun'da taş nadir ve pahalı olup uzak mahallerden getirilir.” Bkz. M. Y. Erler, “XIX. Yüzyıl Osmanlı...”, s. 778.

alanlarda ahır ya da bahçe duvarlarında karşımıza çıkan antik dönem yapı malzemeleri de Türk ve İslam inşa geleneğinde pratik zekânın pragmatist yaklaşımı olarak değerlendirilebilir.

1700'lü yıllara kadar Osmanlı Devleti, Osmanlı öncesinde de başka Türk Devletleri idaresi altında kalan Tekkeköy'ün bünyesinde herhangi bir yerleşimden bahsetmek söz konusu değildir. Türk kontrolü altına girmezden evvel bu coğrafyada Cenova Krallığı'nın hüküm sürdüğü bilinmektedir. Hatta Cenova idaresi altında bulunduğu devirlerden günümüze kadar gelen "costal" gibi yer adlarının mevcudiyetini devam ettirmesi, Roma'nın ardıllarının bıraktığı filolojik bağlamdaki kültür kırıntıları olarak zikredilebilir. Cenova hâkimiyeti altında bulunan Tekkeköy'de gümüş ve altın işletmeciliği yapılmıştır.⁸ Cenova Krallığı devrinde buradaki altın ve gümüş işletmelerinin, "nekropol alanı" (Helenistik devirde bir nevi mezarlık) olarak kullanılan bir coğrafyada bulunması daha erken dönemlerde de buna benzer bir faaliyetin Tekkeköy arazisinde icra edildiği şeklinde yorumlara neden teşkil eder. Gerek Helenistik gerekse Cenova Krallığı devrinde bu bölgede köle ve esirlere icra ettirilen maden işletmelerinin dışında herhangi bir yerleşkeye tesadüf etmek olası değildir. Cenova Krallığı bu bölgedeki hâkimiyetini Danişmend Beyliği'nin taarruzları ile yitirmiş ve ardından Eretna ve Candaroğulları Devletleri ile doğu cihetinde Mert Irmağı üzerinden sınırdaş olmuştur. Eretnalıların 1300'lerin başlarında Mert Irmağı'nın ötesine geçerek bugünkü kuyumcular çarşısının bulunduğu bölgeye bir kale inşa etmeleri Cenovalıların bölgedeki varlığını Esentepe Kışlası ile Toroman Tepe arasında bulunan Ceneviz Kalesi'nin mermer surlarının arkasına itmiştir. Dolayısıyla maden işletmeciliği yapılan Tekkeköy arazisinin uzun yıllar bir münakaşa alanı olması nedeniyle bölgedeki maden ocağı unutulmuş ve bu kaotik süreç zarfında işletme yüzlerce yıl sürecek olan unutulmuşluğun izlerini yoğun bitki örtüsünün insafına terk edilmiştir. Sonuçta Tekkeköy'ün inşa edileceği arazide bulunan maden ocakları takribi 1100'lü yıllardan başlayarak 1790'lı yıllara kadar birkaç köy dışında kırsal alan olarak herhangi bir yerleşkeye tanıklık etmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin yeni kaynak arayışları bir eşkıyalık hadisesinin beklenmedik keşfi ile yöreye olan ilgiyi yeniden artırmıştır. 1762 yılında Niksarlı Küçük Ali adlı eşkıya lideri (800 ateşli silahla donattığı adamı ile birlikte) Erzurum-Sivas (Samsun bu tarihlerde Sivas vilayetine bağlı bir ilçe konumundaydı) arasındaki Kelkit Vadisi ve civarında hüküm sürmekteydi. Niksarlı Küçük Ali'nin ayrıca bu güzergâh üzerinde kontrolü sağlamak üzere kale ve derbent kuleler inşa ettirdiği ve bağımsız bir devlet gibi hareket ettiği duyumları alınmıştı. Bu türden vakalar milyonlarca kilometre yüzölçümüne sahip bir devlet içinde görülmedik şeyler değildi. Merkezi idarenin yetersiz teknik alt yapı nedeniyle bu türden bölgesel kalkışmalara anında müdahale etmesi hantallaşan bürokrasinin de yardımıyla bir hayli güçleşmişti. Ne var ki Samsun sakinlerinden saraya intikal eden bir şikâyet dilekçesi işin rengini değiştirdi. Söz konusu dilekçede;

"Tomak tabir olunan madenden altın meskûk ve sair madenden para kat ettirüp aşikâre haric ve kendi tarafından tüccarlar ile Kırım canibine ciste ciste irsal ve istibdal ile tahsil-i vebal eylediği beyne'n-nas meşhud u mütevatir olup bu defa mezburun keyfiyeti ve canib-i muhlisanemize eylediği ihaneti tafsil üzere Canik sancağı kazalarının kadıları ve civar kazaların kadıları aruz ve mahzarlarıyla der-i aliyeye inha etmeleriyle..."⁹

ifadeleri yer almaktaydı. Yani Canik sancağı dâhilinde yer alan ve "Tomak" adı verilen bir altın madeninden çıkarttığı altınla Osmanlı altın sikkesini taklit edip tüccarlar vasıtasıyla Kırım taraflarına yollayıp kendi namına çıkar elde eden Niksarlı Küçük Ali adlı bir eşkıyanın faaliyetleri anlatılmakta ve Canik sancağı kadılarından ve resmî yetkililerinden durumun takibatının yapılması talep edilmekteydi.

⁸ P. Minas Bijikyan, *Karadeniz Tarihi Kıyıları ve Coğrafyası (1817-1819)*, Çev: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 33.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, 15 Safer 1126, s. 16.

Niksarlı Küçük Ali keşfettiği altın madeninden elde ettiği cevherle Osmanlı altın sikkesini taklit ederek büyük bir servete sahip olmuştur. Elde ettiği servetle de kendine bağlı fedailerden oluşan profesyonel bir ordu kurmuş, Samsun-Erzurum arasında Canik Dağlarının ardında kalan Kelkit Vadisi boyunca kendi egemenliğini tesis etmiştir. Bu güzergâhta ateşli silahlarla donatılmış 800 kadar profesyonel bir fedai çetesi oluşturan Niksarlı Küçük Ali, Kelkit Vadisi boyunca birkaç kale ve gözetleme kulesi inşası ile de silahlı varlığını yöre üzerinde güçlendirmiştir. Osmanlı padişahlarının hususi mülkü sayılan “maden-i has” bünyesinde çalışan ve altın cevherini çıkarıp işleyen Rum ve Ermeni madencileri silah zoruyla kaçıran Küçük Ali, bunları Samsun kırsalında yer alan Tekkeköy mıntıkasında kendi adına çalışmaya zorlamıştır. Cenevizliler devrinde altın ve gümüş üretimi yapılan bu bölgede istihdam edilen Osmanlı madenci “reayası” (Hristiyanları) arazi yüzeyinde bulunan ve “nodül” hâlindeki cevherin yer aldığı toprağı kazma ve kürek yardımı ile çuvallara, sepetlere ve dahi selelere doldurup bugünkü Bayrak Tepe (Asarağaç Tepesi) diye adlandırılan mıntıkaya getirmektedirler. Bu tepe üzerinde yer alan devasa bir çukur, kenarları taşlarla çevrelenmiş ve bu taşların üzerinde kille izole edilmiş vaziyette cevherin işlenmesi için hazırlanmıştı. Rum madenciler tarafından selelerle taşınan ve içinde altın cevheri barındıran toprak, çukurun zeminine dökülmekte ve üstüne Ermeni madenciler tarafından ormanlık araziden kesilen ağaç kütükleri yerleştirilerek yakılmaktaydı. İki insan boyundaki bu devasa çukurdan çıkan alevler gecenin karanlığında denizden gelen gemiler için de bir nevi fener aydınlığı sağlayarak deniz nakliyesi için âdeta kılavuz görevi ifa etmiş olmalıdır. Bütün bir gece boyunca deriden mamul körüklerle de harlanan ateş ve oluşturduğu ısı ile toprağın içinde yer alan altın erimekte, ağaçların yanması sonucu oluşan külle birlikte çukurun tabanında birikmekteydi. Çukurun tabanında diğer maden türleri ile karışık hâlde bulunan altın eriyiği yeniden çelik ya da tunç potalarda eritilmekte, içine Rum madenciler tarafından padişahın hususi altın madenlerinden kaçırılan cıva karıştırılarak saflaştırılmaktaydı. Altın madenin cıva ile birleşmesi ve “amalgam” denilen bir tür alaşıma dönüşmesi altının saflaştırılmasında değerlendirilen gizemli ve herkesin vâkıf olmadığı bir teknikti. Çukurun tabanında yer alan ve diğer madenlerle karışık hâlde bulunan saf olmayan altın cevheri “kezzap” (nitrik asitle tuz ruhunun karışmış hâli) içerisinde tutuluyor ve bu karışıma cıva ekleniyordu. Ortaya çıkan korkunç ısı beraberinde bulunduğu vakit insanın ciğerlerini parçalayarak acı ve kan kusarak ölümüne sebebiyet veren zehirli bir gaz çıkışına neden olmaktaydı. O yüzden bu işlemin tecrübeli madenciler tarafından yapılması elzemdi. Oluşan yüksek ısı sonrası cıva ile altın kaynaşarak çamurumsu kıvamda “amalgam” adında gri bir yapı ortaya çıkarmaktaydı. Bu amalgam potalardan alınıp düz bir sacdan tepsi üzerine doldurulup büyük mangalların üzerine konularak cıvanın ergime noktasına varan ateşte ısıtılırdı. Eriyen cıva tepsi oluklarından közün üzerine yani mangalın içine düşerken saf altın tepside kalmaktaydı. Mangala eriyip akan cıva bilahare yeniden kullanılmak üzere buradan alınıp kaplarda bir dahaki işleme kadar depolanırdı. Tepside bulunan ve yumuşak macun kıvamındaki saf altın ise 14, 16, 18, 24 kırat bakır ve duruma göre bir miktar gümüş ile karıştırılarak sertleştirilir ve külçeler hâlinde hazır edilirdi. Bu külçeler bilahare Osmanlı altın parasının kalıplarını alan “darbezanlar” tarafından oluşturulan altın levhalara preslenmek suretiyle Osmanlı altın parası üretilirdi. Kısacası bir hayli karmaşık olan bu işlem için teknik bilginin yanı sıra etkili bir organizasyon gücünün de sağlanması gerekiyordu. Niksarlı Küçük Ali'nin bu organizasyonu sağlayacak kadar zeki ve başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Küçük Ali'nin bu başarı öyküsü, Kırım tüccarlarının durumu saraya gammazlaması ile ortaya çıkmıştı. Sonuçta devlete ait olması gereken bir kaynağı (altın madeni), devlete çalışması gereken madencilerle işliyor olması Niksarlı Küçük Ali'nin başarılı organizasyonunu ve işletmesini kısa sürede hedef tahtasına oturtmuştu. Her ne kadar Küçük Ali keşfedene kadar altın madeninden kimsenin haberi yoksa da mevcut devlet düzeninde (Osmanlı toprakları üzerinde bilinen ya da bilinmeyen) bütün madenlerin sahibi sultandı. Padişaha ait madenlerden kaçırılan Rum ve Ermeni madencilerin Niksarlı Küçük Ali'yi şikâyet etmemeleri ise bir tür iş birliğinin varlığı şeklinde yorumlanmalıdır. Sultanın madenlerinde köle olarak çalışan bu madenci reayanın maişetleri ve rahatlıkları elde edilen servetten fazlası ile karşılanmış olmalıdır. Oluşturulan sekiz

yüz kadar silahlı ve süvari kuvvetinin de yöreden hiçbir şikâyete cüretin olamaması noktasında katkısı yadsınmaz.¹⁰

Niksarlı Küçük Ali'nin başarılı işletmeciliği ve öyküsü Osmanlı makamlarının devreye girmesi ile yerini hüznü bir sona bırakmıştır. 1762 yılında harekete geçen Osmanlı kuvvetleri Küçük Ali'yi Kelkit Vadisi üzerinde inşa ettirdiği kule ve kale şeklindeki korunaklarda kuşatma altına alarak ele geçirmiş ve kellesini gümüş bir tepside saraya sevk etmişti. Bu hadiseden yalnızca birkaç on sene zarfında Tekkeköy yöresinde idari açıdan beklenmedik bazı gelişmeler cereyan etmeye başlamıştır. Samsun'a 3 mil uzaklıkta "Kab-ı Maden" (sonraları bu yerleşke Maden Kabı Kazası olarak tanımlanacaktır ki bugünkü Tekkeköy beldemizdir) adlı bir yerleşim yerinin ilk defa 1792 yılında kayıtlara sirayet ettiği öngörülmektedir. Bu durum Niksarlı Küçük Ali vakası ile birlikte Osmanlı idari makamlarının dikkatini celp eden altın madeni ve bu sayede Samsun kırsalında yeni bir madenci kasabasının tesis edilmesini doğrular nitelikte bir gelişmedir.

Aslında 1430'larda Samsun'u terk eden Cenevizliler bu yöreye vâkıftılar ve kırmızı gümüşten altın da elde etmekteydiler Ancak Türklerin bu "Nekropol alana" ve zorlu araziye egemen olmasına bağlı olarak Cenevizlilerin maden işletmeciliğini daha 1100'lerin sonlarına doğru atıl bıraktıkları tahmin edilmektedir. Doğal olarak bu madenlerde çalışan köle ve ustaların bir kısmı Türk hâkimiyeti altına girmiş ve bu madenler birer gayrimüslim sırrı olarak uzun yıllar varlığını korumuş olmalıdır. Bu sırrın Niksarlı Küçük Ali ile deşifre edildiği tahmin edilmektedir. Muhtemelen Niksar'a komşu bir mahalde bulunan Karayaka Aşireti ile Samsun Ortodoks Rumları arasında gerçekleşen demir işletmeciliği bu sırrın ifşasında kilit bir ehemmiyet oynamış olmalıdır. Karagöl Yaylası ve Ünye Kırsalından elde edilen demir cevheri, Ünye Limanı'ndan mavnalarla Samsun'da bulunan ve eskiden yelkenli kalyonlar için halat ve yelken bezi üretimi yapan Kürtün mansabında yer alan Matasyon'un Değirmeni mıntıkasına nakledilirdi. Nakledilen bu demir cevherleri 1485 yılından beri Kürtün Deresi boyunca oluşturulan fırın ve körüklü ocaklarda çivi, nal, kazma, kürek vb. mamullere dönüştürülüp yöresel ihtiyaçların kullanımına sunulmaktaydı.¹¹

Canik sancağı bünyesinde 1500'lü yıllardan beri işletildiği tespit edilen¹² bir demir madeni ve demirden mamul çapa, kürek, kazma, nal ve dahi mılh benzeri üretim yapan atölyeler mevcuttu. Ağırlıklı olarak Ünye ve Canik sancağının bazı yörelerinde elde edilen demir cevheri kırsal yöre halkı tarafından selelerle toplanmakta ve yerleşim merkezlerine getirilerek eritilip külçe hâline dönüştürülmekteydi. Bu açıdan Ünye merkezinde küçük çaplı da olsa bir demir eritme atölyesinin varlığından bahsetmek mümkündür. Osmanlı devrindeki Canik sancağının belki de en müreffeh şehri olan Ünye, gerek limanı gerekse Niksar üzerinden Anadolu'nun içlerine uzanan ulaşım ağı nedeniyle önemli bir imalat, ticaret ve nakliyat merkezi konumundaydı. Ünye'den kesilen ve traşlanan taş blokları Helenistik devirlerden beri mavnalarla Samsun merkezine nakledilir ve inşaat işlerinde kullanılırdı. Benzer şekilde Ünye ve civarındaki coğrafyadan elde edilen demir filizi ve cevheri Ünye'de işlenerek kullanıma hazır hâle getirilirdi. Karadeniz'in zengin bitki örtüsü ve orman kaynakları, demiri topraktan ve kilden arındırmak için gerekli olan ısıyı elde etmede oldukça cazip ve ekonomik olanaklar sunmuştur. İki insan büyüklüğünde açılan çukurlara ormanlardan kesilen ağaç kütükleri konularak devasa bir ateş yakılır ve akkor hâline gelen közlerin üzerine demir cevheri içeren toprak selelerle taşınarak dökülür ve bu arada da açılan arklar vasıtasıyla ateşe körükle hava pompalanırdı. Yükselen ısı toprağın içindeki cevheri su gibi eritir ve eriyen demir közün altına doğru akarak çukurun tabanında birikirdi. Küplerle taşınan sularla soğutulan közler, kış

¹⁰ Mehmet Yavuz Erler ve Mucize Ünlü, "Refugees in the Basin of the Canik Mines: Greek Orthodox from mining to agriculture (1790-1884)", *The Economic and Social Development of The Port Cities of the Southern Black-Sea Coast and Hinterland, Late 18 th Beginning of the 20 th Century*, Ed. By: Edhem Eldem vd., Black Sea Project Working Papers Vol. V, Corfu 2017, ISBN: 978-960-7260-57-4, s. 190-1.

¹¹ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 188.

¹² Mehmet Öz, *Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik (1455-1576)*, Cambridge 1990, s. 148-9.

dönemlerinde Ünyelilerin ev ve konaklarının ortasında yer alan devasa mangallarda kullanılmak üzere kenara ayrılırdı. Bu arada çukurun dibinde topraklanan demir oradan çıkarılarak büyükçe bir çelik potaya aktarılıp tekrar harlanır ve iyice eriyen demir bu defa kızıl toprak, kireç ve killi topraktan yapılan kalıplara aktarılarak külçe ya da demir çubuklar hâline dönüştürülürdü. Osmanlı arşivlerinden elde ettiğimiz verilerde bu işletmenin Karayaka Yörükleri ve Rum madenciler tarafından yürütüldüğü vurgulanmıştır. İşlenen ve kullanıma hazır hâle getirilen demir külçelerinin bir kısmı Ünye merkezinde bulunan demir ustalarının elinde krepî, çekiç, kazma, balta vb. gündelik ihtiyaca binaen hazırlanan ev eşyalarına dönüştürdü ve yöredeki marketleri besledi. İşlenmeye hazır hâle getirilen demir külçeleri Ünye Limanı'na nakledilerek mavnalara yüklenirdi. Bir mavna yaklaşık 40 ton ağırlığında yük taşıyabilmekteydi. Yine arşiv belgelerinden elde ettiğimiz veriler Ünye'de işlenen demir cevherinin yıllık 388 tona tekabül ettiğini doğrular.¹³ Bu üretimin 1839'larda bile etkin bir şekilde yerel marketleri beslediği anlaşılmaktadır. Ünye'den aldıkları demir külçeleri ile Samsun'da bulunan Kürtün Deresi ağzına gelen mavnalar, yük hayvanlarıyla halatların da yardımıyla çekilerek Kürtün Vadisi'nin içlerine nakledilip derenin Kara Samsun cihetinde kurulan 40 adet fırında 101 adet körükle eritilip ev ve inşaat malzemelerine dönüştürülürdü. Burada üretilen mih, nal ve çiviler İstanbul pazarlarında da önemli bir market payına sahipti.¹⁴

Büyük Samsun yangını sonrasında (1869'ları takip eden senelerde) şehir yeniden kentsel yapılanmaya gitmiştir. Bu kapsamda modern bir sahil şehrinin pek çok alt yapı gereksinimi çözüme kavuşturulmuştur. Özellikle 1872 yılında şehre kazandırılan taştan mamul liman ve bunu takip eden demir iskele vb. yapılar yüksek tonajlı gemilerin yüklerini daha kolay bir şekilde sevk etmelerine olanak tanımıştır. Bu durum güçlü sermaye kuruluşlarının daha ucuz ve yüksek tonajlarda işlenmiş ürünü Osmanlı yerel pazarlarına Samsun liman ve iskeleleri vasıtasıyla sokmasına fırsat tanımıştır. Böylelikle yetersiz teknik donanım ile yerel üretim yapan demir işçiliği (özellikle Rusya, İngiltere ve Fransa'dan gelen) daha ucuz, daha kaliteli işlenmiş ve ham demir mamullerle başa çıkamamış, sonuçta yerli üretim iflas etmiştir.¹⁵

1500'lü yıllar öncesinden 1872'lere kadar kesintisiz bir şekilde Samsun yöresinde varlığını tanımlayabildiğimiz demir ve bakır üretimine dair verilere ulaşmak mümkün iken altın ve gümüşe dair kaynaklara daha geç bir dönemde rastlanmaktadır. Bu durum Maden Kabı (Tekkeköy) yöresinde tespiti yapılan maden cevherinin uzun yıllar keşfedilememiş olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Özellikle maden cevherinin bulunduğu alanın bir "nekropol" yani antik devirlerden beri bir mezarlık alanı olarak kullanılması madenin keşfini geciktiren bir etmen olarak dikkat çeker. Ayrıca yüksek granit kayaç yapısı, derin dar dere vadilerinin oluşturduğu nemli ve gayrisihhi ortam ve sık makilik orman örtüsü bu keşfi geciktiren ikincil etmenler olarak ileri sürülebilir. Bölge bir mezarlık alanı olması sebebiyle de yerleşim ve iskâna tabi tutulmamıştır. Özellikle yakın bölgelerden göç alan Samsun kent merkezinde artan nüfusla birlikte kırsal arazinin keşfi ve değerlerinin kullanımı gündeme gelmiş olmalıdır. Muhtemel bir deprem ya da dere yataklarında meydana gelen aşırı bir sel neticesinde yer altındaki altın damarının yüzeye taşınması kırsal alandaki bu cevherin daha önceki yüzyıllarda neden kullanılmadığını anlamada yarar sağlar.¹⁶ Niksarlı Küçük Ali adlı şakinin bu altın cevherini keşfeden ve kullanan ilk kayıtlı şahsiyet olması da ilgiye mahzardır. Bilindiği üzere yasal takibat nedeniyle eşkıyaların yerleşim yerlerine hem civar yerlerdeki kırsal alanlarda konuşlanmaları Samsun kaza merkezine birkaç kilometre mesafedeki dağlık ve ormanlık alanda bulunan cevherin keşfinde önemli bir rol üstlenir.

¹³ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 203-4.

¹⁴ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 188-9.

¹⁵ Mehmet Yavuz Erler, "Samsun / History of Industries", *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-1-5-1/>

¹⁶ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 204.

Osmanlı seyyahı ve tarihçisi İnciciyan 1818-1819 senelerinde Samsun'a da uğramıştı. Niksarlı Küçük Ali'yi bilmemekle beraber Samsun'a 3 mil uzaklıkta tesis edilen madenci kasabası "Kaza-yı Kab-ı Maden" adlı bir yerleşim yerinde işlenen gümüş ve altın madeninden bahseder.¹⁷ Osmanlı Arşivi'nde gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda "Maden Kabı" yani bugün Tekkeköy diye adlandırılan yerleşim alanının adı ilk defa 1792 tarihli bir kayıta geçmektedir. Anlaşılabacağı üzere 1762 yılında bu yörede altın madenini keşfeden Niksarlı Küçük Ali'nin sultanın maden işletmelerinde bulunan madenci reayayı kaçırdığı bu yörede istihdam etmesi, yeni bir yerleşim yerinin tesisine ihtiyaç zühur etmiş olmalıdır. Gümüşhane ve ağırlıklı olarak Elâzığ / Maden kazasındaki altın işletmeciliğinden anlayan Hristiyan Rum ve Ermeniler de ilk defa bu dönemlerde Samsun'a ayak basmışlardır. Niksarlı Ali meselesi hallolduktan sonra bu yöreye zorla getirilen madenci reaya geri gönderilmemiş, verimliliğinden ötürü doğrudan sultanın hazinesine (ceb-i hümayun) aktarılan yeni bir madenci kasabası "Maden Kabı" (Tekkeköy) adıyla bu bölgede tesis edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin diğer madenci kasabalarında gerçekleştirdiği uygulamalara benzer şekilde tasarlanan bu yeni yerleşkede de madende çalışacak olan Müslüman reaya için bir tekke yapılmıştır. Bugünkü Tekkeköy merkezinde 1762-1792 yılları arasında tesis edilmiş olan tekke bu devre ait önemli bir emaredir. Ayrıca maden cevherinin toplanması ve işlenmesinde faaliyet gösterecek Hristiyan reaya için de her bir köyde bizzat Sultanın hazinesinden karşılanarak 1762 yılından başlayarak yaklaşık 1792'ye kadar kilise tesisi inşa edilmiştir.

Maden Kabı yani bugün Tekkeköy diye adlandırılan bölgedeki altın madenine dair resmî evraklarda ise ilk defa 1799 yılında tafsilatlı bir raporu tespit etmek mümkün olmuştur.¹⁸ Muhtemelen ya Niksarlı Küçük Ali vakasından sonra işletme atıl bırakılmış ya da saraydan gönderilen görevliler tarafından işletmenin değeri yönünde en azından 1792 yılına kadar incelemede bulunulmuştur. Ayrıca 1768 civarında başlayan ve 1774 yılına kadar süren Osmanlı-Rus harbi¹⁹ de altın işletmesinin açılmasında geciktirici bir etken olarak karşımıza çıkar. Maden Kabı (Tekkeköy) bölgesinde bulunan işletmenin kârlılık düzeyi yeterli bulunmuş olmalı ki buraya bir madenci kasabasının tesisine 1792 yılında başlanmış ve işletmeye dair ilk altın verileri 1799 yılında resmî kayıtlarda yerini almıştır. Trabzon Valisi Battal Hüseyin Paşa Samsun'da keşfi yapılan altın ve gümüş madeninin verimliliğinin araştırılması konusunda bizzat saray tarafından yetkili kılınmıştır. Hâliyle Trabzon Valisi de Samsun'da işletilen tuğla fabrikası ve maden işleriyle ilgilenmek ve tafsilatlı bir rapor hazırlamak üzere vergi tahsildarı Seyyid Ali Ağa'yı geniş yetkilerle görevlendirme yoluna gitti. Trabzon valileri genelde Saraya akraba olan ailelerden seçilerek oluşturulan "Silahşoran Birliği" mensuplarından seçilirdi. O hâlde Trabzon Valisi Battal Hüseyin Paşa'nın da bir şekilde hanedanla akrabalığı söz konusudur. İlginç olan bizzat hanedanın şahsi malı yani "has maden" olarak "ceb-i hümayun"a kaydedilen bir madenle ilgili tetkiklerin bir vergi tahsildarına emanet edilmesidir. Vergi tahsildarının raporunda altın madenin verimliliği üzerinde durulmuş ve oluşturulan yeni madenci kasabasında daha fazla madenci temin edilmesinin gerekliliğine değinilmişti. Mevzubahis "hatt-ı hümayun" da zikredilen hususların Trabzon Valisi aracılığıyla yaptırılması sarayın bura yöneticileri ile olan bağını da ortaya koymasından önem arz eder. Hâlbuki söz konusu olan raporun hazırlandığı tarihlerde Samsun yöresi Sivas vilayetinin bir kazası ve Karadeniz'e açılan limanı konumundaydı. Altın madeninin keşfi ve madenci kasabasının kuruluşu, Samsun yöresinin Sivas'tan alınarak sarayın üst düzeyde temsil edildiği Trabzon Valiliğine bağlanmasına gerekçe oluşturmuştur.²⁰ Dolayısıyla Tekkeköy'de tesis edilen Kab-ı Maden kazası ve buradaki altın işletmesi Samsun ve havalisinin Sivas'tan çıkarılarak Trabzon'a bağlanmasında önemli bir rol üstlenerek yörenin sosyokültürel ve ekonomik yapısında derin değişimlere sebebiyet vermiştir.

¹⁷ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 190.

¹⁸ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 191.

¹⁹ Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tabiki)*, TTK Yay., Ankara 2006, ISBN: 975-16-1865-7.

²⁰ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 192.

Altın madeninin keşfi ile birlikte bu madenle ilgili işlemlerin 1762'den beri Trabzon Valiliği üzerinden yürütüldüğü anlaşılmaktadır. 1847 senesinden itibaren de Samsun ve havalisinin idari taksimat açısından doğrudan Trabzon'a bağlandığı ve sancak statüsünde yönetildiği bilinir. Bu değişime neden olan Maden Kabı kazasının 1792-1853 yılları arasında doğrudan Samsun Mutasarrıflığı üzerinden yönetildiği tespit edilmiştir. Bu durum 1762'de Niksarlı Küçük Ali'nin keşfettiği altın madeninin Samsun'un 3 mil kuzey doğusunda yer almasından kaynaklanmış olmalıdır. Yani maden keşfedilmeden önce bu arazi doğrudan Samsun kent merkezine bağlı durumdadır. Madenin keşfedilmesi ile birlikte oluşturulan madenci kasabası Kab-ı Maden kazası ismiyle ihdas edilmekle beraber 1853 yılına kadar idari açıdan Samsun kent merkezine bağlı mücavir alan olarak kabul edilmiş ve yönetimi de doğrudan Samsun Mutasarrıfı tarafından gerçekleştirilmiştir. Mutasarrıfı temsilen Gümüşhane Maden-i Hümayun İşletmesi üzerinden yöreye atanan bir müdür vasıtasıyla maden işletmesi de kontrol edilmeye çalışılmıştır. Hâliyle altın madeninin varlığı da bu sahiplenmeyi beraberinde getirmiş olmalıdır. Ancak işletmenin 1853 sonrası atıl kalması üzerine buraya atanan kaza müdürü Fatsa'ya gönderilmiş ve işletme doğrudan Samsun Mutasarrıflığına bağlanmıştır. Ancak üretimin tamamen sona ermesi üzerine yeniden verimliliği artırmak için Hacı Galip Ağa adında bir müdür 1855 yılında 500 kuruş maaşla kazaya tayin edilecektir.²¹

1799 yılında Osmanlı topraklarının doğusunda yer alan maden ocaklarında bir dizi asayiş problemleri zuhur etmiştir. Bu duruma özellikle 1769-1774 Osmanlı-Rus savaşının beraberinde getirdiği kayıplar ve sorunlar sebep olmuştur. Hazırlanan rapor üzerine Samsun Tekkeköy'de tesis edilen madenci kasabasına gerekli olan madenci usta ve işçilerinin (doğuda bir dizi asayiş probleminin yaşandığı maden işletmelerinden) temini de uygulamaya konulmuştur. 1790-1793 yılları arasında Elâzığ'a bağlı Maden kazasında altın ve bakır işletmesinde çalışan Ortodoks Rum ve Ermeniler, Müslüman Kürtlerle amansız bir çatışmaya girişmişlerdir. Özellikle Ermeniler tarafından madenlerde kullanılmak üzere ormanlardan kesilen kereste ve kütükler yöre sakini olan Kürtler tarafından gasp edilmekte ve direnen Hristiyanlar darp edilmekte hatta kimi zaman öldürülmekteydiler. Maden işletmesinin güvenliğini sağlamakla mükellef devlet görevlileri ise Kürtler üzerinde baskı ve kontrolü artıran tedbirler almakta ve durumu daha da gerginleştirmekteydiler. Madenlere nakledilen keresteleri çalan Kürtlerin tespiti üzerine yapılan kovuşturmada saygın ailelerin çocuklarının hayatını kaybetmesi halkla devleti de karşı karşıya getirmiş, dolayısıyla basit bir adi hırsızlık vakası neredeyse bir tür iç çatışmanın fitilini ateşlemiştir. İşte bu gerginliği yatıştırmak adına bakır ve altın işletmesinde bulunan Rum ve Ermeni aileler Samsun'da yeniden tesis edilen madenci kasabası Kab-ı Maden'e göç ettirilerek yerleştirilmiştir. Bu göçmenlerle birlikte Milas bakır işletmesindeki Rumlar, Gümüşhane'den bazı Rum madenci ustalar ve aileleri, Yozgat Akdağ ve Taşova gümüş madeninde çalışan bazı madenci Rum aileleri de yeni kurulan madenci kasabasına nakledilerek yerleşim yerindeki işletmeyi geliştirme noktasında değerlendirilmişlerdir. Çeşitli madenlerde bizzat Sultanın himayesinde ve hizmetinde çalışan Rum ve Ermeni madencilerin bugünkü Tekkeköy'e transferi ile birlikte sayısı binlerle ifade edilen yeni bir yerleşke merkezi hem civarındaki köylerle birlikte Samsun'a kazandırılmıştır.²² Örneğin; 1825 tarihli rapora göre 800 ailenin bu ve benzeri yöntemlerle Maden Kabı'na değişik zaman dilimlerinde nakledildiği kaydedilmiştir.²³ Klasik Osmanlı uygulaması olan madenci kasabası ihdası ile ilgili standart işlemler burada da gerçekleştirilmiştir. Buna göre madenlerde Sultan adına hizmet verecek Rum ve Ermeni Ortodoks tebaa vergiden muaf tutulacak ve ibadet mekânları bizzat Sultanın ruhsatı ve desteği ile tesis edilecektir. Böylelikle Samsun kırsalında yer alan bugünkü Tekkeköy merkezinde Andrea Mahallesi ve Hacı Andrea Kilisesi ilk inşa edilen ibadet mekânları olarak dikkat çeker. Bunları sırasıyla diğer madenci köyleri ve buralardaki kiliseler takip edecektir. Uygulama gereği olarak madenci reayadan İslamiyet'e geçenler yük hayvanları ile birlikte maden külçelerinin

²¹ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 192.

²² M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 194-6.

²³ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 200.

naklinde hizmet verecekler ve oluşturulan madenci kasabasının merkezinde ikamet edeceklerdir. Bunlar için Saray, bir adet “tekke” ihdas edecektir. İşte bugünkü Tekkeköy’de varlığı bilinen “tekke” madenci kasabası usullerince oluşturulmuş bir yapıdır ve Hristiyanlıktan İslamiyet’e geçen madenciler için tahsis edilmiştir.²⁴ Bölge merkezindeki mezarlık bünyesinde yer alan mezar taşlarının en eskilerinin 1790’lara gittiği dikkate alınacak olursa burada yeni bir yerleşkenin bu tarihten itibaren gelişmeye başladığı gerçekliği daha da anlam kazanır. Aynı zamanda mezarlık bünyesinde Şeyh Yusuf Zeyyüddin hazretlerinin anısına atfen eklenen “tekke”nin 1285 (Hicri) (Miladi: 1869) tarihli oluşu madenci reayadan Müslümanlara tahsis edilen “tekke”nin ne zaman faaliyete geçtiğini belirlemede bizlere yardımcı olacaktır. Kısacası 1869 yılında cereyan eden büyük Samsun yangını sonrasında başlayan imar faaliyetlerinden bir miktar meblağın bu madenci kasabası merkezinde bir tekke tesisine ayrıldığı anlaşılır.

“Kaza-yı Maden Kabı” 167 nüfuslu 47 haneli madenci kasabası türünde bir idari yapı merkeziydi. Kaza merkezinde yer alan Andrea Mahallesi de dâhil olmak üzere Kazanın tamamında 950 hane bulunmaktaydı. Hane bir anlamda ailenin karşılığıydı. Bu durumda Kab-ı Maden Kazası yani Tekkeköy’de 950 aile toplamda 4607 nüfusu bünyesinde barındırmaktaydı. Bu nüfusun 1205’i yaşlı 1084’ü orta yaş ve 2318’i genç ve küçük yaşta ki nüfustan oluşuyordu. Maden Kabı Kazası ya da bugün Tekkeköy olarak bilinen madenci kasabasına ilk etapta şu madenci köylerinin ihdas edildiği anlaşılır: karye-i Ali Bek (Şab Reayaları), karye-i Çırakman, karye-i Kışla, karye-i Asar Ağaç, karye-i Ali Bey, karye-i Karaperçin, karye-i Sinme Taş, karye-i Gökçe, karye-i Gökçe Punar, karye-i Şab Reayaları, karye-i Dev Girişi, karye-i Çinik ve Bakacak, Mezra-yı (!) karye-i Pelid Oğlu Oymağı ve Zuncu (?) oğlu Oymağı, karye-i Cenab Oğlu, karye-i Ömer Gölü, karye-i Samuroka, karye-i Göl Balağı, karye-i Sernic Şab Reayaları, karye-i Çınarlı Şab Reayaları, karye-i Haydar, karye-i Yarmalı Yatak, karye-i Kaya Çal, karye-i Andreyah Mahallesi, karye-i Kani Yurdu, karye-i Kesilü, karye-i Hayat Deresi, karye-i Sarı Bile, karye-i Kirebcelü, karye-i Avdan, karye-i Bünyad, karye-i Yayla Kirişi, karye-i Sarı Yurt, karye-i Arucak, karye-i Çınkırt. Bu köylerden bazılarının 1500 yıllarından beri var olduğunu ancak Samsun merkez kazaya bağlı olduklarını belirtmek gerekir. Yine de münferit bazı Müslüman yerleşkesi köylere ilave mahalleler tesis edilerek madenci reayanın yani Hristiyanların iskân edildiği belirlenmiştir. Böylelikle Hristiyan ve Müslümanlar aynı ortamda sosyal ve kültürel anlamda birbirlerini daha iyi tanıma ve kaynaşma imkânı bulmuş olmalıdır. Tespit ettiğimiz köyler ekte sunduğumuz tablo ile kayıt altına alınmıştır.²⁵ Buna göre bazı yerleşim yerlerinin yanında maden sahası olarak tasavvur ettiğimiz “çiftlik” adı verilen yerleşkeler vardır. Osmanlı Devleti devrinde “çiftlik” tabiri sadece tarımsal faaliyetlerin icra edildiği yerler için değil aynı zamanda maden sahası olarak işletilen bölgeler için de kullanılan bir tabirdir. O yüzdendir ki herhangi bir tarımsal aktivitenin olmamasına rağmen bugünkü Samsun merkezinde yer alan “Çiftlik” Mahallesi aslında tarihî bir maden sahasına işaret etmektedir. Kadıköy ve Zeytinlik mahallelerinde bulunan Rum ve Ermeni mezarlıklarından geçerek çiftlik üzerinden denize dökülen ve “*boklu dere*” diye adlandırılan akarsu üzerinde koyun postu kullanılarak altın elde edilmekteydi. O devirlerde bu bölgeyi tanımlamak üzere kullanılan “Çiftlik” tabiri günümüzde de yerel halk dilinde varlığını muhafaza etmektedir. Bugün bile bu dere güzergâhını takip eden çeşmelerden nadiren de olsa altın partiküllerinin geldiğini müşahede etmek mümkündür. Bugünkü Tekkeköy mıntkasında da altın işletilen ve çiftlik diye adlandırılan birden fazla mekânın varlığı dikkat çeker. Özellikle Çan Deresi, Ali Bey, Dev Giriş ve Şahrüh köylerinde altın işletme sahası olduğu bilgisine rastlanmıştır. Ancak listede belirtilen diğer yerleşkelerin hangi amaçla buraya eklendiği konusu belgelerde yeterince irdelenmemiştir. Bu yerleşkeler düşük rezervli altın sahaları olabileceği gibi bunların altın işletmelerinde eritme işleminde kullanılacak kütüklerin temin edildiği orman sahaları olma ihtimali de mevcuttur. Listedeki belirlenen Müslüman yerleşkeler Dev Giriş ve Ali Bey dışında kalan diğer yerleşim mahallerinin Hristiyan madenci reaya oldukları tespit edilmiştir.

²⁴ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 196-9.

²⁵ Bkz. Tablo I.

Yerleşik konumda maden işletmeciliğini yürüten madenci reaya yanında maden sahasının genişliği nedeniyle konargöçer vaziyette çalışan Hristiyanlara da rastlanmıştır. Konargöçer Hristiyanların bir tür kabile ya da aşiret tarzında koyun yetiştiriciliği yaptıkları da elde ettiğimiz veriler arasında yer alır. O hâlde kabile düzeyinde ve hayvancılıkla geçimini temin eden madenci Hristiyanların bir nevi kılavuz gibi arazi üzerinde hem hayvanlarını otlatarak madenci kasabasının ihtiyacı olan süt, peynir, yün ve eti temin ettikleri hem de arazide yeni altın sahaları için keşif gezisi yaptıklarını varsaymak yanlış bir önerme olmayacaktır. Bu kabileler isimleri ve içerdikleri erkek nüfus miktarı ile Tablo II'de belirtilmiştir.²⁶ Buna göre 340 hane sahibi olan ve 841 erkekten oluşan bir konargöçer madenci reayasına ulaşma imkânı olmuştur. İlginç olan bu konargöçer madenci reayasının kabile isimlerinin tamamen Türkçe oluşudur. Ne Arapça ne Farsça ne de Rumcanın tesiri ve emaresi olmayan yalın Türkçe kabile isimleri bu toplulukların Hristiyan Türkler olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu kabileler şu şekilde isimlendirilmiştir: Arucan Kabilesi, Yayla Kiriş Kabilesi, Sarıyurt Kabilesi, Gökçe Kabilesi, Pelit oğlu Kabilesi, Fırıncı oğlu Kabilesi, Cakız Kabilesi, Kiraz Deresi Kabilesi.

Maden Kabı bünyesinde bulunan altın madenini işletmek üzere 1823 yılında vergi tahsildarı Süleyman Bey'in oğlu Osman Ağa atanmıştır. Ancak Osman Ağa'ya Fatsa, Ünye, Ayvacık ve Çarşamba'da bulunan madenlerin de işletmesi verildiğinden başarısız olunmuştur. Osman Ağa'nın ilgilenmek zorunda kaldığı sahanın ve farklı maden işletmelerinin verimliliğini düşürdüğü dikkate alınarak yerine saray silahşorlarından Ahmet Ağa 1823-1825 yılları arasında görevlendirilmiştir. Esasen Ahmet Ağa'nın 1819 yılında da işletmede bulunduğu ancak bilinmeyen bir sebepten ötürü İstanbul'a geri döndüğü bilinir.²⁷ Özellikle Ahmet Ağa'nın 800 Hristiyan madenciyi sahaya yerleştirerek verimliliği artırmaya gayret sarf ettiği payitahtın da takdirine neden olmuştur. Hristiyan maden işçileri ve ustalarına vergi muafiyeti tanındığı için farklı sahalarda da geçimlerini temin etmeye çalıştıkları anlaşılır. Sultana ait olan madeni işletmelerinden ötürü bizzat resmî yetkililer tarafından gündelik işçileri sağlanmakla beraber kendilerine herhangi bir ücret ödemesi söz konusu değildir. Bu nedenle maden işçileri para kazanıp diğer ihtiyaçlarını temin için ekstra bir işte daha çalışmak zorundadırlar. Fakat bu defa çalıştıkları maden işçiliğinin dışındaki mesleklerinden vergi tahsili söz konusudur. Maden sahasında çalışan işçilerin çoğunlukla kahve değirmeni işlettikleri ve gemilerle yurt dışından gelen kahve çekirdeklerini çekerek kahveye dönüştürüp iç piyasaya sundukları belirlenmiştir. Maden ocağındaki yükümlülüklerini yerine getiren Hristiyan madenci reaya ve Müslüman madenci tebaa arta kalan zamanlarda kendir üretimi, ormanlardan kereste temini ve Fatsa'da ticari yelkenli gemi inşasında çalışmaktaydılar. Sultan adına madenlerde çalışmanın karşılığında vergi muafiyetine sahip olmalarına rağmen maden işlerinin aksamaması için madencilik dışında yaptıkları ekstra işlerden dolayı kendilerinden vergi tahsil edilmiştir. Böylelikle 1824 yılında maden işçiliğinin dışında gerçekleştirdikleri faaliyetlerinden 153.051 kuruşluk vergi tahsil edilmiştir. 1825 yılında Trabzon Valisi Hasan Paşa bizzat Maden Kabı yöresine gelerek işletilmekte olan gümüş ve altın madenlerini tetkik etmiştir. Saraya yazdığı raporunda; buraya daha fazla maden işçisi getirilerek işletmenin verimliliğinin artırılacağını bildirmiş ve bu yönde bazı uygulamalar gerçekleştirmiştir. 1839 yılında ise Trabzon Valisi Osman Paşa'nın kardeşi ve aynı zamanda vergi tahsildarı olan Abdullah Bey Maden Kabı yöresine gelerek sahayı bizzat denetlemiş ve işçileri daha fazla üretim konusunda zorlamıştır. Maden işletmesinde çalışması gereken işçiler zorla ormanlardan kereste keserek Fatsa'da 15 adet ticari kalyonun inşasında çalıştırılmışlardır. Bu durum maden işçilerinin dilekçeyle saraya şikâyetlerine neden olmuş ancak Trabzon Valisinin kardeşine yönelik herhangi bir tahkikat başlatılmamıştır. Özetle maden işçisi olarak çalıştırılan Hristiyan işçileri keyfe keder yöneticilerin şahsi işlerinde de hoyratça kullanılmışlar ve haklarını arayabilecekleri herhangi bir devlet mercide bulamamışlardır.²⁸

²⁶ Bkz. Tablo: II.

²⁷ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 200.

²⁸ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 201.

Maden işçilerinin saraya şikâyet ettiği Abdullah Paşa 1844 yılında Trabzon Valisi olarak atanmıştır. Vali, Trabzon bölgesinin verimliliğinin artırılması konusunda İstanbul'a yazdığı raporunda yöredeki maden işletmeleri hakkında da bilgi vermektedir. Raporunda maden işletmeciliği yapılan bölgeleri belirtirken Giresun'daki Karahisar, Canik, Kab-ı Maden (bugünkü Tekkeköy), Armutli işletmelerinden bahseder ve buralarda üretilen bakır, gümüş ve altının miktarındaki düşüşe dair rakamsal veriler sunar. Trabzon Valisi Abdullah Bey 1842-43 yılında bakırın yıllık üretim miktarının 8.777,5 vukiyye yani yaklaşık olarak 11.260 kiloya düştüğünü belirtir. Bakırın Trabzon vilayetinde ağırlıklı olarak Ordu / Milas ve Samsun / Vezirköprü-Kapukaya bölgelerinden çıkarıldığı tespit edilmiştir. Bu tarihlerde sahadan çıkarılan gümüş miktarının ise 4.073 kiloya gerilediği anlaşılır. Bilindiği üzere bu gümüş ağırlıklı olarak Gümüşhane ve Maden Kabı yöresinden çıkarılmıştır. Altının yıllık miktarı verilmezken her bir dirhem yani 3,148 gram altın işletmesinde 41,5 kuruşluk bir masrafın yapıldığı rapor edilmektedir. Bu masrafın her bir dirhem yani 3,148 gram gümüşte 102 para, bakırda ise 252 paraya ulaştığı bilgisi yer almıştır. Abdullah Paşa'nın raporundan anlaşılacağı üzere altın işletmesi bir hayli masraflıdır ve verimli değildir.²⁹

1869 yılında Mısır'da bulunan Süveyş kanalının açılmasıyla Hindistan ve Hint Okyanusu'ndaki kolonilerine daha kısa bir güzergâh bulan Avrupalı tüccar ve ticari kumpanyalar Karadeniz'e olan ilgiyi azalttılar. Anlaşılacağı üzere 1869 öncesi Trabzon üzerinden İran'a ve oradan da Hindistan'a uzanan kara yolu Karadeniz ve Trabzon'u Avrupalı tüccarlar için cazip kılmaktaydı. Yine de bilinen eski bir alışkanlık olarak Avrupalılar bu güzergâhı 1869 sonrasında ürün almaktan çok ürün satmak için kullandılar. İngiliz, Fransız, Avusturya ve Rus bandıralı gemiler yöredeki yerel endüstriyi ve maden işletmeciliğini deniz aşırı bölgelerden getirdikleri ucuz madenden mamul ürünlerle yok ettiler. Ünye'nin demiri Rusya'dan piyasaya sokulan ucuz ham demir ve çelik nedeniyle iflas etti. Demirci ocakları ve demir cevherini eriten körüklü ocaklar birbiri ardına kapandı. Fransız ve İngilizlerin Afrika üzerinden taşıdıkları bakır nedeniyle Vezirköprü Kapukaya mevkiinde Hititliler devrinden beri çıkarılan bakır madeni kapandı. Bu ve benzeri yerel değerlerin kayıplarından bugünkü Tekkeköy olarak bilinen ancak Osmanlı devrinde Kab-ı Maden kazası olarak isimlendirilen mevkide yer alan kızıl gümüş ve altın madeni de payına düşeni almış ve kapanmıştır. Muhtemelen Fransız işletmelerinin ehven fiyatlarla Senegal, Gana ve Fildişi mıntukasından elde ettikleri altını devreye sokmaları zaten pahalı bir işletmeciliğin yapıldığı Samsun'daki altın madenini devre dışı bırakmıştı. Yine de bazı uyanık Avrupalı mühendisler yüksek teknoloji sayesinde verimliliklerini artırabileceklerini bildiklerinden yitirilen bu değerlerimizden en karlılarının işletme haklarını almak üzere teşebbüse geçtiler. Avusturyalı bir maden mühendisi olan Kigork bizzat Sultan'ın mülkü olarak kaydedilmiş olan Samsun ve Ünye'deki altın madenlerinin işletmeciliğine 1847 yılında talip oldu. Ancak onun bu ısrarlı girişimleri her defasında Saray tarafından şiddetle geri çevrildi ve 1855 yılında nihai olarak taleplerini durdurması salık verildi. Yine de Kigork'un maden sahası üzerinde yaptığı araştırmada külliyatlı miktarda gümüş ve altın emaresine rastlandığı tespit edilmiştir. Kigork Samsun'daki maden sahasından toplamış olduğu 10.000 kıyye maden cevherini işleyerek 322.000 kuruş değerinde altın elde etmeyi başarmıştı. Bu meblağ oldukça büyüktü ve Saray bu cevherin izinsiz alındığını bildirip cevher numunesinden elde edilen gelirin Saray'ın hakkı olduğunu ifade ederek bu meblağa el koydu. Avusturyalı mühendis Kigork'un hak arayışları 1856 yılında da devam etti. Samsun altın madeninin işletmeciliğinin 20 yıllığına kendisine verilmesini talep etti. Lakin yine talepleri geri çevrildi. Oğlunun vefat eden babasının taleplerini ve yaptığı masrafları öne sürerek Osmanlı Devleti'ne dava açtığı da tarihe düşülen notlar arasında yer alır.³⁰ Yabancı işletmeleri buradaki altın madenlerine sokmayan Osmanlı Sarayı ilkel de olsa bu yörenin kaynaklarını işletmeyi sürdürmüş olmalıdır. Böylesi bir hükme varmamıza neden olan hadise ise Osmanlı yıllıklarında gizlidir. Samsun'da altın madenine ilişkin 1879 ve 1894 tarihli

²⁹ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 202.

³⁰ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 210-1.

Osmanlı Salnamelerinde yöreden altın çıkarıldığı ve bunun vergilendirildiğine dair bazı emareler yer alır.³¹

1910 yılında altın ve gümüş işletmeciliği yapılan sahaya dair teferruatlı bir tarif söz konusudur. Bir tür işletme ruhsatında belirtilen maden sahası şu şekilde tasvir edilmektedir:

“Doğuda: Samsun’un doğusunda bulunan Çinili Meryem Ana Kilisesi, Hacı Yuri oğlu Yanko ve Hacı Anastas oğlu Lazari tarlaları yanından akan Ekred oğlu Yurika’nın değirmenin bulduğu dere kenarı. Batıda ise Hacı Panayud’un değirmen ve tarlasının bulunduğu Demetler deresi. Güneyde: Çarşamba Kasabasına bağlı Oluklu pınar köyü, Baba Pavli’nin oğlu Yurika’nın Fudika’daki tarlası. Kuzeyde ise Samsun’a bağlı Gökçe Pınar Köyü ile Bağyeri Deresi, Kasap oğlu Kiraki’nin tarlası”.³²

Altın madeninin oldukça geniş bir saha üzerinde yer alması altın damarının uzun yıllar boyunca sel, deprem ve benzeri doğal afetler neticesinde arazi sathına yayıldığı ve yüzeyden nodül toplanılarak işletmenin gerçekleştirildiğini düşündürmektedir. Her ne kadar tarla ve derelere ait izler silinse de Doğuda Mert Irmağı’ndan başlayan ve batıdaki Demetler Deresine kadar uzanan alan ile Güneyde Çarşamba’ya bağlı Oluklu Pınar köyü ile kuzeydeki Gökçe Pınar Köyü arasında kalan sahanın altın işletmeciliğinde cevherin toplandığı alan olarak tasavvur edilmesi zor olmayacaktır.

Maden sahası içerisinde yer alan resmî araştırmaların belirli aralıklarla tekrarlandığı anlaşılmaktadır. Buna göre Samsun ve kapsadığı sancak topraklarında yer alan tek maden sahası Maden Kabı (Tekkeköy) değildir. Canik sancağının kapsadığı saha üzerinde farklı maden ve maden sahalarının varlığı dikkat çeker. O hâlde Osmanlı devri yerleşkeleri arasında yer alan Samsun topraklarının ciddi bir maden sahası olarak devlet tarafından rezerve edildiğini varsaymak yanlış bir sav olmayacaktır. Özellikle 1869 yangını ve Samsun merkez kazasında yaşanan korkunç tahribat madenci reaya üzerinde de önemli sosyal ve ekonomik değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Her şeyden önce Müslümanlar tarafından ağırlıklı olarak iskân edilen Samsun kent merkezine yeniden imar ve inşaa faaliyetleriyle birlikte civar kaza ve şehirlerde yaşayan Hristiyanların akın etmesi şehirdeki profili değiştirmiştir. Hristiyanlar şehirleşirken Müslüman şehri Samsun yeni sakinleri Hristiyanlarla birlikte kırsallaşmıştır. Ticari faaliyetler ve daha sıhhatli liman ve iskelelerin devreye girmesi hem şehrin demografik yapısını hem de mimari gelişimini hızlandırmıştır. Bu esnada Samsun ve civarında araştırmalar yapan yabancı ve yerli madenciler 1857 tarihi itibarıyla bazı maden sahalarını ve maden türlerini listelemiştir.³³ Bu listeye göre Samsun’a bağlı Fatsa kazasında bulunan Sürmene, Abbas ve Arpaluk Dağları’nda, Ünye’de bulunan Cöz Deresi, Hasır, Kurna ve Yokuş Dağı’nda gümüş madeni bulunmuş ve işletilmiştir. Yine Ünye’de bulunan Efrac’daki Aleksî Oğlu Dağı ve Kiraz Tepesi’nde de gümüş madeni işletilmekteydi. Gümüşün yanı sıra diğer madenlere de rastlanmaktaydı. Kurşun, Ünye’ye bağlı Curaki Dağı’nda işletmesi yapılan ve ticari değeri yüksek bu madenlerden biriydi. Ünye’ye bağlı Kuşlu’da bulunan Hisarcık, Cıklancık ve Elmalı Dağı ile Efrac Dağı’ndaki Kınar Pınarı’nda bakır işletilmekteydi. Muradiye Dağı’nda ise taş kömürü çıkarıldığı ve bu kömürün Fransız buharlı gemilerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Vezirköprü Kapudağı’nda ise bolca bakır işletildiğine dair yazılı ibare bir Osmanlıca harita üzerinde kayıt altına alınmıştır.³⁴

Samsun civarındaki maden işletmesinin geri madencilik teknikleri yüzünden uluslararası ithalatla mücadele edemeyerek kapandığı anlaşılmaktadır. Yine de 1879-1894 yıllarında bazı maden sahalarının İngiliz, Avusturya ve Fransız madenci şirketleri eliyle işletilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır.³⁵ Çarşamba’da bulunan Alaçak ve Kantarlı köylerinde simli kurşun

³¹ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 211.

³² M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 199.

³³ Konu ile ilgili hazırlanmış ayrıntılı bir tablo için bkz. M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 215-6.

³⁴ BOA., HRT.h., Nr. 00144, 00002.

³⁵ Bkz. M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 211-2.

(gümüşle karışık kurşun), Karaköy ve Oyumca köylerinde ise bakır madeni işletildiği verilerine rastlamak mümkün olmuştur. Samsun'un Fatsa kazasına bağlı Ordu köyünde simli kurşun, Efrac köyünde taş kömürü, Ordu Köyü ve Fatsa sahil şeridinde demir, Çaçula, Mirşabükü ve Ordu köylerinde manganez çıkartılmaktaydı. Samsun'a bağlı Ünye'nin Kurt, Çaçula ve Gana köylerinde simli kurşun, Muradettin köyünde taş kömürü, Ünye sahil şeridinde demir, Fardil, Köçet, Könehar, Gün Ali ve Demirci köylerinde ise manganez elde edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin son demlerinde yabancı şirketler eliyle çıkarılan ve işlenen bu maden yataklarının küresel ölçekte cazip kârlılıklarını korudukları aşikârdır. O hâlde Samsun ve hinterlandının madencilik açısından oldukça zengin rezervlere sahip olduğunu ileri sürmek haksız bir nitelendirme olmayacaktır.³⁶

Osmanlı devrinde bir madenci kasabası olarak oluşturulan bugünkü Tekkeköy'de yaşayan Hristiyanlar Sultanın has madenlerinde çalışan madenci reayadan başkası değildi. Gümüşhane, Elâzığ / Maden, Malatya, Sivas / Akdağ, Taşabad, Erbaa, Fatsa, Ünye, Çarşamba, Vezirköprü ve Ordu / Milas vb. gümüş, bakır ve altın maden işletme sahalarında çalışan maden ustası ve ırgatlar maden sahalarının verimsizleşmesi üzerine değişik zaman dilimlerinde yeni bulunan işletmelere nakledilmişler ve hizmetlerinden yararlanmışlardır. Esasen Dev Giriş ve birkaç küçük Türk köyünün yer aldığı bu mıntıkada Niksarlı Küçük Ali'nin Mert Irmağı'nın doğusuna geçen deve kervanlarına ait yolu kesip haraç aldığı dönemlerde arazi üzerinde keşfettiği altın parçacıkları yöredeki sakin ve sessiz yaşamı derinden etkilemiş ve bölgenin tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Rusya'da piyasaya sürülen altın paralar ve bunun oluşturduğu fiyat enflasyonu nedeniyle Rus yetkililerin Osmanlı makamlarını bilgilendirmesi ile başlayan süreç Samsun'daki eşkiya tarafından gerçekleştirilen gayr-ı resmi maden işletmeciliğini açığa çıkarmıştır. Eşkiya reisi Niksarlı Küçük Ali'nin Gümüşhane ve Elâzığ'da bulunan Sultanın has madenlerinde çalışan madenci usta ve işçileri kaçırıp Samsun'da bulunan bugünkü Tekkeköy mıntikasına getirmesi ile başlayan değişim yörede idari, demografik ve ekonomik anlamda büyük bir değişimin ilk nüvesini teşkil eder. Kaçak olarak üretilen altın paralar Kırımlı tüccarlar aracılığıyla 1762'den itibaren Rus Çarlığı'na sokulmakta ve emlak alımı yapılmaktaydı. Emlak fiyatları artınca da bu arazi, dükkân, hane vb. emlakın satılıp Rus parasına dönüştürüldüğü ve bu paraların da Osmanlı Devleti iç piyasasına sokularak takibatının engellendiği yani bir nevi kaçak üretilen altın paraların aklandığı anlaşılmaktadır. Rus Devleti'nin aşırı artış gösteren emlak fiyatlarını incelemesi ve bu artışın Niksarlı Küçük Ali tarafından kaçak yollarla Rusya'ya sokulan ve menşei anlaşılamayan Osmanlı altın parasından kaynaklandığının ortaya çıkışı önemli bir gelişmedir. Rus makamları Osmanlı makamlarını bilgilendirince Niksarlı Küçük Ali'nin foyası meydana çıkmış ve yapılan takibat sonrası kendisi katledilerek işlettiği Samsun'daki altın madeni de Sultanın özel mülkleri arasına katılmıştı.

Osmanlı Devleti'nin Sultan adına işletmeye aldığı bu madene yeni maden ustaları ve işçileri getirilerek bir tür madenci kasabası tesis edilmiştir. Ancak burada çalışan madenci reaya olan Hristiyanlara Tanzimat ve Islahat Fermanları ile birlikte bazı özerklik ve özgürlükler sunulunca maden işçilerinin Sultanın hizmetinden çıkarak kendi işletmelerini kurdukları ve farklı alanlara yayılarak gündeliklerini özgürce kazanmaya çalıştıkları anlaşılır. Kimisi bataklık arazide üretilen kendirden elde edilen malzeme ile keten bezi imalatı ve halat üretimi işine girmiştir. Fransızca gemi halatı ya da düğümü anlamına gelen "Matasion" Bölgesinde kurulan bataklık alanlardan toplanan kendir bitkisini ezen ve liflerine ayıran bir tür su değirmeninden bahsetmek mümkündür. Kürtün Deresi üzerinde yer alan bu değirmenin yine bu dere üzerinde yer alan demir fırınları ile birlikte bir tür üretim sahasında faaliyet gösterdiği tahmin edilmektedir. Bazı maden işçilerinin ise ormanlık alanda gemi inşasında kullanılan kereste tedariki konusunda hizmet verdikleri anlaşılır. Maden sahasındaki işlerini bırakarak sahile yanan gemilerdeki yük ve yolcuları, bele kadar gelen suyun içine girerek taşıyan maden işçileri kendileri açısından daha özgürce çalışabilecekleri bir ekmeğe kapısı bulmuşlardır.

³⁶ M. Y. Erler ve M. Ünlü., *age.*, s. 211-2.

Nakliyatın yoğunlaştığı dönemlerde hamal, kayıkçı ya da mavnacı olarak Samsun sahilinde karşımıza çıkan bu madenciler Sultan'a ait maden işletmesinin atıl kalmasına ve kapanmasına neden olmuşlardır. Kısacası Tanzimat ve Islahat Fermanlarına rağmen madenciligi bırakan maden sahasının usta ve işçileri bir dönem ayak işleri ile dar gelirli bir sefaletle boyun eğmişlerdir. Bu sefillik ve düşük gelire rağmen bütün ihtiyaçlarının karşılandığı maden sahasına dönen herhangi bir Hristiyan'a 1856 Islahat Fermanı sonrasında rastlamak mümkün değildir.

1869 yılında çıkan büyük Samsun yangını Sultanın madenci kulları olmaksızın sefil ancak özgür bir hayat yaşama gayreti içindeki Hristiyanlara yeni kazanç ve umut kapıları açmıştır. Sefil emekçiler olarak hamallık, kayıkçılık, mavnacılık, yelkencilik, kendir yetiştiriciliği, keten bezi ve halat imalatı gibi pek çok farklı alanda düşük gelirle çalışan madencilerin, neredeyse dörtte üçü yanan şehrin yeniden imarında inşaat işçisi, taş ustası, at arabası ya da bargir nakliyecileri olarak devreye girdikleri anlaşılır. Samsun şehrinin inşası için gereken taşlar eski Amisos harabelerinden sökülürken Hristiyan maden işçilerinin buralarda çalıştıklarını belirlemek mümkündür. Eski Samsun Kalesi taşlarının sökülmesi işinde de bu madenci reayaya yeni ekme kapıları açılmıştır. Ünye'den 40 ton yük taşıyabilen mavnalarla getirilen "kızıl renkli kaya blokları" da yine madenci Hristiyan reayanın iş gücüne gereksinim duymuştur. Elbette ki bu hummalı inşaat faaliyetlerinde kullanılan taş, çimento, kireç vb. inşaat malzemesinin tedariki ve inşaat mahallerine nakli konusunda Hristiyan madenci reayanın yanı sıra diğer yörelerden gelen mevsimlik işçiler de vardır. Özellikle Erzurum, Sivas, Tokat, Amasya, Çorum vb. yörelerden Samsun sahiline, caddelerine ve sokak aralarına gelen kimi Müslüman, kimi Hristiyan işçileri de hesaba katmakta yarar vardır. Kısacası 1869'da başlayan ve Samsun şehrinin yeniden yapılanması faaliyetleri şehirde yeni camiler, hanlar, oteller, devlet daireleri, liman, iskele ve karantina haneler ortaya çıkarmış ve hızlı bir kentsel gelişime öncülük etmiştir. Devlet hastanesi, hükümet konağı, gümrük dairesi ve her şeyden önemlisi Reji tarafından Avusturyalılara 1884'te yaptırılan Samsun Tütün Fabrikası Karadeniz sahilinde önemli bir lojistik ticaret merkezinin oluşumuna katkı sağlamıştı. Artık bu yabancı şirketlerin ve bankaların cadde ve sokakları yeniden şekillendirdiği ticaret kent merkezinin diğer Anadolu kentleri ile daha düzenli bir ulaşım ağına kavuşturulması meselesi de gündeme gelebilirdi. Daha 1867 yılında öngörülen Samsun-Amasya-Sivas karayolu da işçilerin istihdam edilebileceği ve gündelik ekmeklerini temin edebilecekleri önemli bir faaliyet sahası olarak varlığını hissettirecektir.

İngilizlerin Samsun'a 1855'te mısırı ve 1805'te Küba'dan tütünü,³⁷ müttefik Fransız askerlerinin 1855'te patatesi³⁸ getirmesi tarımsal anlamda da yeni endüstriyel ürünlerin işlenmesine olanak sağlamıştı. Doğal olarak ilk kez tütün gibi ürünler kent merkezindeki bağ ve bostanlarda tecrübe edilmekteydi. Buna dair elde ettiğimiz bir Osmanlı şehir haritasında şehir merkezi civarındaki tütün tarlalarını müşahade etmek mümkündür.³⁹ Fransızlar tarafından getirilen patatesin ise kent merkezine yakın bir Rum köyünde yani Kadıköy'de tecrübe edildiği anlaşılmaktadır. Mert Irmağı ve bugünkü Tekkeköy'ün taşlık ve kıraç arazisinde tütünün yüksek kalitede üretilebilmesi, (neredeyse altın kıymetinde ve ona nispeten daha az zahmetli işçiliği nedeniyle) bu ürünün madenci Hristiyan reaya tarafından benimsenmesine neden oldu. Samsun'un küçük yapraklı ve kokulu tütünü yalnızca bu bölgede yetişiyordu ve endemik bir özellik taşıması nedeniyle de bütün uluslararası pazarlardan yoğun talep görüyordu. Eski maden sahasında üretilen bu tütünler Londra, Bristol, Trieste, İskenderiye ve Rusya pazarlarına kadar gitmekte ve işletmecisine yüklü kârlar sağlamaktaydı. Madenci Hristiyanlar artık eziyet, meşakkat ve zahmetli işlerden ve sahalarından çekilmiş, daha yüksek kâr getiren endüstriyel bir ürün üzerinden zengin ve müreffeh bir hayat sürmeye başlamışlardı. 1869 yangını sonrasında da

³⁷ Mehmet Yavuz Erler ve Kerim Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)", *The Journal of International Social Research (Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, Volume 4, Issue 18, Summer 2011, s. 230-47.

³⁸ M. Y. Erler, "Samsun / History of...", <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-1-5-1/>

³⁹ Mehmet Yavuz Erler, "Samsun / Merchants", *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-1-1/>

inşaat faaliyetleri esnasında kent merkezinden mülkler elde etmişlerdi. Genişleyen kent merkezi nedeniyle Kadıköy ve Ermeni köyleri birer mahalleye dönüşmüş ve daha merkezde yer alan yıkık kale ve civarında ilave alanlara yayılarak şehirli Hristiyan nüfusunun artışına vesile oluşturmuşlardı. Nemlizadelerin öncülük ettiği tiyatro binası ve buna ilave pek çok kültür ve sanat faaliyetlerinin icra edilebildiği binalar birbiri ardına şehirdeki canlılığı belirgin hâle getirmekteydi. Hristiyanlara ait kilise, okul ve kolej tarzı yapılar şehrin görsel silüetine büyük bir estetik derinlik ve anlam katmaktaydı. Müslümanlara ait tahta minareli kırık dökük ve boyasız camiler Hristiyan yapıları karşısında bizzat saltanatın şanına yaraşır bir çeki düzene girmişti. Sultan Abdülhamit'in öncülük ettiği ve yerli Müslümanların katkı ve destek sağladığı taştan yeknesak cami ve minareler 1860'lardan itibaren şehir merkezini süslemiş, kiliselere inat köhne ve hantal yapılarını yenilemiş, şehri âdeta üs tutan Batı'nın mimari zenginliğine İslam mimarisinin duayen ama bir o kadar da mütevazı yapılarıyla meydan okumaya başlamıştı. Avrupalı sermayedarlar artık eskisinden daha fazla Samsun'a uğramakta ve işletmeleri ile ticarete canlılık kazandırmaktaydılar. Yarı özel tesis edilen ecnebi sermayeli bankalar ve bunlara ait barok sanatının eşsiz örnekleri şehirde birbiri ardına yükselmışti. 1891'de inşa edilen Osmanlı Bankası binası bu yapılardan yalnızca bir tanesiydi.⁴⁰ Kayseri, Niğde, Bor, Amasya, Tokat, Erzurum vb. yörelerden sermaye sahibi Müslümanlar ve Hristiyanlar birbiri ardına mülkler alarak Samsun'a yerleşmekte ve şehrin demografik yapısında büyük değişiklikler meydana getirmekteydiler. Bazı doğal afetler kara ve deniz ulaşımının bir hayli meşakkatli olduğu Doğu Karadeniz yöresinden de bazı yerleşimcileri Samsun'a taşımaktaydı. 1872 yılında Trabzon / Sürmene'de meydana gelen yangın, 1875 yılında Ankara'daki kuraklık hatırı sayılır derecede nüfusun Samsun'a yerleşmesine neden oldu.

Ulaşım güzergâhının Amasya cihetinde İngiliz mühendisler vasıtasıyla iyileştirilmesi deve katarları, at arabaları ve mekkâre hayvanları ile yapılan nakliyatı kolaylaştırmakla kalmamış daha da yoğunlaştırmıştı. Samsun liman ve iskelelerine daha fazla tahıl, maden, kök boya, ipek kozası, tiftik yünü vb. ticari değeri yüksek ürünler sayıları 5.000'in üzerindeki Horasan develeri ile Sivasslı sahiplerinin komutasında naklediliyordu. Her bir Horasan devesinin 250 kilo yük taşıma kapasitesi olduğu dikkate alındığında tek bir seferde Samsun kent merkezine indirilen ürünün miktarı 1.250 tona ulaşabilmekteydi.⁴¹ Bu miktara Amasya-Samsun arasında nakliyat işlerine dâhil olan ve ağırlıklı olarak un, kibrit, çay, ipek kozası ve mamul ipek ürünleri sevkiyatı yapan 200 at arabasını da kattığımızda binlerce tonluk bir ticari malın Samsun sokaklarına ulaştığı anlaşılacaktır.⁴² Oysa 1869 yangınından önce bütün bu yükler sokak aralarında haftalarca beklemekte ve mevsimlik işçi olarak çalışan hamallar, kayıklar ve mavnalar yardımıyla peyderpey sahilde bekleyen yelkenli gemilere çekilirdi.⁴³ Sıhhatli bir liman ve iskelenin olmaması nedeniyle yükleme işlemleri haftalarca hatta bazı durumlarda aylarca sürebilmekteydi. Oldukça önemli ve yağışa karşı dayanıksız un, kök boya ve ipekten mamul ürünler ise kent merkezinde yer alan kale içine çekilir ve burada muhafaza edilirdi.⁴⁴ Samsun Kalesi içinde bulunan 173 zabıt odasının ise yükte hafif pahada ağır ticari eşyanın muhafazasında bir tür depo olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁴⁵ Ancak 1869 yangını sonrasında kale taşları yeni cadde sokak ve hükümet binalarının inşasında kullanılıncaya ticari ürünlerin stoklanacağı barınak kalmamıştı.⁴⁶ Devreye Fransız, Avusturya menşeli iş adamları girerek Hançerli Camisi cihetindeki kumluk ve bataklık alandaki Dakik İskelesi'ne yakın

⁴⁰ Mehmet Yavuz Erler, "Samsun / Banks", *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-1-7/>

⁴¹ Mehmet Yavuz Erler, "Samsun / Roads", *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-2-2/>

⁴² M. Y. Erler, "Samsun / History of...", <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-1-5-1/>

⁴³ Derya Demirel, "Samsun / Portworks", *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/2-3-2/>

⁴⁴ M. Y. Erler, "Karadeniz'de Avrupai...", s. 541-81.

⁴⁵ M. Y. Erler, "XIX. Yüzyıl Osmanlı...", s. 780.

⁴⁶ M. Y. Erler, "Karadeniz'de Avrupai...", s. 541-81.

mahallere ticari ürünler için depo ve ambarlar inşa ettiler. Eretnalılar devrinde bugünkü kuyumcular çarşısının olduğu mahalde inşa edilen Müslüman Samsun Kalesi ile Cenevizlilerden muhasara ile 1410 yılında alınan Kara Samsun ya da Kâfir Samsun diye adlandırılan kesimdeki kale harabelerindeki taşlar 1869-1873 yılları arasında Samsun'un yeniden inşasında kullanılmıştır.⁴⁷

1869 öncesinde bugünkü Kuyumcular Çarşısı'nda yer alan Samsun Kalesi ticari ürünlere bir tür depo görevi yapmaktaydı ve içinde bulunan 196 nefer de bu ürünlerin korunmasında yardımcı olmaktaydı. Lakin 1869'da meydana gelen ve şehrin dörtte üçünü yok eden büyük Samsun yangını sonrasında kale yıkılmış ve şehrin imarında kullanılmıştı. Ticaretle hinterlandtan gelen ürünler artık sokak aralarında gelişigüzel beklememeliydi. Bu yüzden ki Maden Kabı yöresinde yani Amasya yol güzergâhı üzerinde sayısız han ve koşu değirmeninden oluşan işletme açıldı. Bir tür aile işletmesi niteliğindeki bu mütevazı yapılarda samanlık, fırın, ahır ve bir katır tarafından çekilen koşu değirmeni eksik olmazdı. Madenci reaya çoğunlukla bu mütevazı işletmeleri sayesinde gelen ticari kervanları bir ücret karşılığında ağırlayarak gelir elde etmekteydiler. Bu kırsalda yer alan işletmelere sığınan tüccarlar yağmurlu mevsimlerde ürünlerini buralardaki sınırlı kapasitedeki ahır ve kapanlarda (ahşaptan mamul ambar) korunak altına almaktaydı. İç bölgelerden getirilen zahire de çoğu zaman bu koşu değirmenlerinde una dönüştürülerek sahildeki gemilere sevk edilirdi. Kısacası irili ufaklı derelerin denize ulaştığı Maden Kabı bölgesinde kurulan köprülerle bunların civarlarında Hristiyan aileler tarafından işletilen yüzlerce motel tarzı yapı, çoğunluğu Sivaslı kervan sahibi olan ve şehirde depo bulamayanların işlerini kolaylaştırmada büyük önem arz etmekteydi. Uzun yolculuk süresince develerin sırtında bin bir meşakkatle sevk edilen yükün yol ve hava şartlarına dayanıklı olması elzemdi. Bu yüzden ürün özellikle kurak ve yağışın az olduğu mevsimlerde sevk edilirdi. Samsun Limanı'nda da gemiler ancak bu tür havalarda sahilde demirleyebilmekte ve kuvvetli rüzgâr ve dalgadan kendilerini koruyabilmekteydiler. Kara nakliyatı esnasında hızlı hareket eden binek hayvanları ile çoğunlukla kıymetli ürünler nakledilirdi. Amasya'da sayıları 5.000'i geçen değirmenle öğütülen zahire una dönüştürülmekte ve bunlar at, katır vb. mekkâre hayvanları ile Samsun Limanı'na nakledilirdi. Unların suyla temas etmemesi gerektiğinden Samsun'da erken dönemden beri varlığını koruyan Dakik (Un) İskelesi sevkiyatın sıhhatli bir şekilde yapılmasına vesile olmaktaydı. Ancak yörenin yağışlı oluşu nedeniyle uzun mesafelerden un nakli sorunluydu. Yağan yağmurlar kervanın ürününe ıslatmakta ve küflenerek çürümesine neden olmaktaydı. Bu nedendir ki, daha uzak mesafelerden gelenler zahirelerini Amasya'daki un değirmenlerinde öğüterek una dönüştürmekte ve yola hafifleyen yükü devam etmekteydi. Ancak bazı tüccarlar bir bedel ödemek istemediklerinden zahire yüklü deve kervanlarını doğrudan Samsun kırsalındaki motel tarzı koşu değirmenlerinin bulunduğu hanlara nakletmeyi tercih etmekteydi. Erzurum, Sivas, Erzincan, Kayseri, Malatya gibi daha uzak noktalardan sevkiyatı deve kervanları ile yapılan zahire ise doğal hâliyle taşınırdı. Böylelikle yolculuk esnasında olası yağmurlara karşı daha güvenli bir nakliyat hâsıl olurdu. Ancak Samsun'a ulaşan bu uzak diyarların zahire yükü gemiye yüklenmeden önce una dönüştürülmeliydi. Bu durum gemideki hacmi daha iyi değerlendirmede yarar sağladığından zahireler bu küçük koşu değirmenleri vasıtasıyla una dönüştürülürdü. Bu durumda madenciligi terk eden ve bir tür küçük han tarzı işletmeleri olan madenci reaya devreye girerdi. Kimi zaman koşu kimi zaman da su ya da yel değirmenleri ile zahire olarak ulaşan mahsul una dönüştürülüp gemi ambarlarına bu şekilde istiflenirdi. Yöreyi ziyaret eden seyyahların anılarında Samsun kırsalında oluşan bu ticari işletmelere dair verileri belgelemek olasıdır.⁴⁸

⁴⁷ M. Y. Erler, "Karadeniz'de Avrupai...", s. 546.

⁴⁸ Hakan Tan ve Ali Çakır, "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyıl Ortalarında Batı ve Orta Karadeniz İzlenimleri", *Studies of the Ottoman Domain (SOTOD)*, C. 5, S. 8, 2015.

Sonuç

Madenci kasabası olan Kab-ı Maden Kazası 1700'lerin ortasında bir eşkıya tarafından keşfedilen altın madeni nedeniyle devletin ilgisini çekmişti. Aynı yüzyılın sonlarına doğru bizzat devletin resmi yetkilileri ve uygulamaları ile diğer maden sahalarından transfer edilen madenci reaya ailelerle Kab-ı Maden (bugünkü Tekkeköy) yerleşkesi tesis edildi. Böylelikle Kadıköy ve tali birkaç küçük Rum köyüne ilave olarak Samsun yöresindeki Hristiyan nüfusun çeşitliliği ve miktarı artırıldı. Anadolu'nun çeşitli yörelerinden getirilerek Maden Kabına yerleştirilen bu Hristiyanlar geldikleri memleketleri ile olan irtibatları vasıtasıyla Samsun hakkında daha içerilerde yer alan Hristiyanlara bilgi aktarmışlardır. Bu durum neredeyse bütün Anadolu Hristiyanlarının birer temsilcisinin yer aldığı ve sınır uçlarının toplandığı hassas bir noktanın Samsun'da oluşmasına zemin hazırlamıştır. Madencilik bırakıp çiftçiliğe, üreticiliğe ve ticarete başlayan bu aileler her açıdan Samsun'un gelişimini sağlamıştır. Avrupalı tüccarların da zamanla buraya yönelmelerinin asıl sebebini bu sosyal değişimin beraberinde getirdiği ticaret ekonomisi oluşturur. Bu uluslararası ticari rekabet İngiliz, Rus ve Fransız tüccarlarının tekelindeki madenlerin ehven fiyatlarla Samsun piyasasına girmesinin yolunu açmıştır. Afrika gibi sömürgelerdeki daha ucuz iş gücünün teknik alet ve edevatlarla maden sahalarında gerçekleştirdikleri daha bol üretim, fiyattaki avantajı Avrupalıların lehine getirmişti. Osmanlı ise pahalı işgücü, eksik teknik ve kısır maden sahaları nedeniyle yüksek maliyetli ürünlerine kendi iç piyasasında müşteri bulamaz hâle gelmişti. Avrupalıların sunduğu ucuz fiyatlarla başa çıkamayan yerli maden işletmeleri iflas etmişti. Özetle Osmanlı topraklarındaki maden rezervleri ilkel teknikle ne oranda işlendiyse o oranda değerlendirilmişti. Doğal olarak kullanılan ilkel teknoloji maden sahalarındaki sadece yüzey rezervlerini tüketmiş, bu sahaların altında kalan yer altı gerçek rezerv ve damarları ise olduğu gibi günümüze kadar saklı kalmıştır. Osmanlı devrinde işletilen ancak atıl bırakılan bu sahalarda, karlılık oranı yüksek işletmeler günümüzün uygun teknoloji ile yeniden tesis edilerek ülke yararına hizmete sokulabilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, 15 Safer 1126, s. 16.

BOA., HRT.h., Nr. 00144, 00002.

Diğer Eserler

Bijikyan, P. Minas, *Karadeniz Tarihi Kıyıları ve Coğrafyası (1817-1819)*, Çev: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969.

Bryer, Anthony-David Winfield, *The Byzantine Monuments And Topography of the Pontus*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, C.1, Washington 1987.

Demirel, Derya "Samsun / Portworks", *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/samsun/2-3-2/>

Erler, Mehmet Yavuz ve Edinsel, Kerim "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)", *The Journal of International Social Research (Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, Volume 4, Issue 18, Summer 2011, s. 230-47.

Erler, Mehmet Yavuz ve Ünlü, Mucize, "Refugees in the Basin of the Canik Mines: Greek Orthodox from minning to agriculture (1790-1884)", *The Economic and Social Development of The Port Cities of the Southern Black-Sea Coast and Hinterland, Late 18 th Beginning of the 20 th Century*, Ed. By: Edhem Eldem, Sophia Laiou, Vangelis Kechriotis, Black Sea Project Working Papers Vol. V, Corfu 2017.

- Erler, Mehmet Yavuz, “Karadeniz’de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. 1, Trabzon 2007.
- Erler, Mehmet Yavuz, “Samsun / Banks”, *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-1-7/>
- Erler, Mehmet Yavuz, “Samsun / History of Industries”, *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-1-5-1/>
- Erler, Mehmet Yavuz, “Samsun / Merchants”, *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-1-1/>
- Erler, Mehmet Yavuz, “Samsun / Roads”, *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/4-2-2/>
- Erler, Mehmet Yavuz, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Karadeniz Sahil Kalelerinin Yöre Sosyo-Ekonomik Yapısına Katkıları”, *XVII. CIEPO Sempozyumu Bildirileri (18-23 Eylül 2006)*, KTÜ Yay., Trabzon 2011.
- İşlek, Ali Emre, “Mosques”, *The Encyclopedia of Black-Sea Cities*, Black-Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/Samsun/3-3-3/>
- Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, TTK Yay., Ankara 2006.
- Öz, Mehmet, *Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik (1455-1576)*, Cambridge 1990.
- Tan, Hakan ve Çakır, Ali, “Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyıl Ortalarında Batı ve Orta Karadeniz İzlenimleri”, *Studies of the Ottoman Domain (SOTOD)*, C. 5, S. 8, 2015.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit ve Boran, Ali, “Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 28, Ankara 2004, s. 284-90.

Tablo I: Samsun, Maden Kabı Kazasında Madenci Köyleri ve Maden Sahası İçeren Bölgeler (1849-1850)

Altın İşletme Sahasına Sahip Köyler (1849)			
No	Köy Adı/Bağlı Olduğu Kaza	Erkek Nüfusu	Hane Sayısı
1	Çan Deresi (maden sahası) – Maden Kabı ⁴⁹	65	27
2	Ali Bey Müslüman Yerleşkesi	159	44
3	Ali Bey Hristiyan Yerleşkesi (maden sahası)	26	10
4	Dev Giriş Müslüman Yerleşkesi	164	64
5	Dev Giriş Hristiyan Yerleşkesi (maden sahası)	49	12
6	Asarağaç	63	27
7	Sarı Bıyık	137	67
8	Avdan	101	37
9	Şahruh (maden sahası)	40	19
10	Bayramlı Batak	85	33
11	Zidar	58	38
Toplam		947	378

Tablo II: Samsun Maden Sahasında Hristiyan Madenci Konar-Göçerler (1849)

No	Konar Göçer Grubun Adı	Erkek Nüfusu	Hane Sayısı
1	Arucan Kabilesi	148	49
2	Yayla Kiriş Kabilesi	138	55
3	Sarıyurt Kabilesi	111	41
4	Yurdam oğlu Kabilesi	43	28
5	Gökçe Kabilesi	62	26
6	Pelit oğlu Kabilesi	81	30
7	Fırıncı oğlu Kabilesi	101	43
8	Cakız Kabilesi	87	43
9	Kiraz Deresi Kabilesi	80	25
Toplam		841	340

⁴⁹ Bugünkü Tekkeköy.